

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ἡ γνώση καὶ τὸ ἄγνωστο

ΤΟ ΑΙΣΘΗΜΑ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄμεσο ὑλικὸ παρὸν τῆς ζωῆς μας, ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο, εἶναι ἡ μόνη πηγὴ ἱστορικῆς δημιουργίας ποὺ ἀντέχει σὲ ὦρες κρίσιμες. Ἡ δύναμη, ἡ ταγμένη νὰ ὑπερνικήσει μεγάλες ἱστορικὲς κρίσεις, δὲ μπορεῖ νᾶναι παρὰ μόνο μεταφυσική. Καμιὰ γνώση δὲ μπορεῖ ν' ἀντικαταστήσει τὴν πίστη. Ἡ γνώση μᾶς δένει σὲ ὅσα εἶναι γνωστά· ἡ πίστη μᾶς λυτρώνει καὶ μᾶς πᾶει στὸ ἄπειρο ἄγνωστο. Κι' ὁ θάνατος εἶναι καὶ θὰ μείνει ἄγνωστος· ἡ γνώση δὲ μπορεῖ νὰ τὸν ἐγγίσει. Καὶ γιὰ ὅποιον ζεῖ, προπάντων ὅταν ἔπαψε νᾶναι νέος (ὅπως ἦταν νέος ὁ κλασικὸς Ἀθηναῖος) ἢ ὅταν ἡ ζωὴ του ἔχει γίνῃ δύσκολη, ὁ θάνατος δὲ μπορεῖ νὰ τοῦ εἶναι ἀδιάφορος. Καὶ δὲ μπορεῖ, χωρὶς κάποια ἀπάντηση στὸ νόημα τοῦ θανάτου, νὰ δώσει ὁ ἄνθρωπος μιὰ θετικὴ ἀπάντηση καὶ στὸ νόημα τῆς ζωῆς. Αὐτὸ θὰ πεῖ ὅτι δὲ μπορεῖ καὶ νὰ δράσει ἱστορικᾶ ἢ ν' ἀντιδράσει σὲ κινδύνους χωρὶς ἓνα μεταφυσικὸ στήριγμα, χωρὶς πίστη.

2.— Δὲ θὰ μῶ τῶρα στὸ κύριο αὐτὸ θέμα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἔχουν δίκιο ἐκεῖνοι ποὺ θεωροῦν τὴ γνώση ἀρκετὴ καὶ τὴν πίστη ὄχι μόνο περιττὴ, ἀλλὰ καὶ ἀδύνατη στὸ σημερινὸ στάδιο τῆς ἐπιστήμης. Ἔτσι σκέπτονται σχεδὸν ὅλοι στὸν κόσμον τοῦ συνειδητοῦ κομμουνισμοῦ, δηλαδὴ ὅσοι εἶναι συνειδητὰ προσηλωμένοι στὸν Μαρξισμό ἢ τὸν Λενινισμό ἢ τὸν Σταλινισμό, καθὼς καὶ οἱ περισσότεροι ποὺ ζοῦν κουρασμένοι ἢ μὲ μιὰν

ἀδιάφορη ψυχική στάση μέσα στα πλαίσια του δυτικού κόσμου. Ἡ θρησκεία, εἶπε ὁ Μαρξισμός (καὶ τὸ εἶπε προτοῦ ἀκόμα φθάσουμε στὸ σημερινὸ ἀληθινὰ καταπληκτικὸ στάδιο τῆς ἐπιστήμης), εἶναι ἓνα τέχνασμα ἢ, σῶστότερα, μιὰ παγίδα: ἡ παγίδα ποὺ στήνουν ὅσοι ἐξουσιάζουν στὴν κοινωνία — οἱ τάξεις ποὺ δεσπόζουν — στὶς τάξεις ποὺ καταδυναστεύονται· γιὰ ν' ἀποκοιμίσουν τὸ δούλο, γιὰ νὰ τὸν κάνουν νὰ μὴν ξεσηκωθεί διεκδικώντας τὰ δικαιώματά του στὴν ἐγκόσμια ζωὴ, τοῦ χαρίζουν τὴ θρησκεία καὶ τὴν αἰώνια ζωὴ· γιὰ νὰ ἐκμεταλλεύονται εὐκολώτερα τοὺς οἰκονομικὰ ἀδύνατους καὶ κοινωνικὰ παραπεταμένους, τοὺς ὑπόσχονται τιμὲς καὶ δύναμη καὶ διακρίσεις στὸν ἄλλον κόσμον.

Ἡ τέτοια τοποθέτηση τοῦ προβλήματος δὲ θὰ μὲ ἀπασχολήσει πολὺ. Δὲν ἀμφισβητῶ τὸ γεγονός ὅτι πονηροὶ καὶ ἀσυνείδητοι δυνάστες, ἀκόμα καὶ κακοὶ καὶ προσανατολισμένοι σ' ἐγκόσμια πλοῦτη καὶ ἐπίγειες ἀπολαύσεις ἐκκλησιαστικοὶ ἀξιωματοῦχοι, ὡς σκέφθηκαν ἔτσι ὅπως μᾶς λέει ὁ Μαρξισμός, καὶ θὰ ἔκαμαν τὸ νόμον τοῦ Θεοῦ ὄργανο τῆς ἠθικᾶ ἄνομης ἐξουσίας τους. Πῶς καὶ μὴ τὸ κάμουν ὅσοι εἶναι ἀσυνείδητοι καὶ πῶς νὰ σεβασθοῦν τὴν πίστη ὅσοι δὲν ἔχουν οἱ ἴδιοι πίστη μέσα τους; Τὸ πρόβλημα μ' ἐνδιαφέρει ὄχι σὲ σχέση μὲ ὅσους εἶναι ἀσυνείδητοι, ἀλλὰ σὲ σχέση μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους καί, μάλιστα, σὲ σχέση καὶ μ' αὐτὸν ἀκόμα τὸν Μαρξιστὴ ποὺ μιλάει ὅπως εἶπα παραπάνω. Οἱ ἀσυνείδητοι δυνάστες χρησιμοποιοῦν καὶ τὴν ἐπιστήμη ὡς ὄργανο γιὰ καταπίεση. Σημαίνει, τάχα, αὐτὸ ὅτι φταίει ἡ ἐπιστήμη καὶ ὅτι πρέπει, γιὰ νὰ καταργηθεῖ ἡ καταπίεση, νὰ καταργηθεῖ ἡ ἐπιστήμη;

Ἄς φύγουμε, λοιπόν, ἀπ' αὐτὴ τὴν τοποθέτηση τοῦ προβλήματος. Δὲν ἔχει σοβαρότητα. Τὴν ἀποφεύγουν πιά καὶ οἱ ἴδιοι οἱ πολιτικοὶ καὶ πνευματικοὶ ἡγέτες τοῦ κομμουνισμοῦ ποὺ δείχνουν σήμερα κάποια ἀνοχὴ ἀπέναντι τῆς θρησκείας ἢ τὴν χρησιμοποιοῦν ἴσως κι' αὐτοί, μὲ τὴ σειρά τους, ὡς μέσο καὶ ὄργανο γιὰ νὰ γλυκαίνουν τὴν καταπίεση.

3.— Ἀσχετα, λοιπόν, ἀπὸ τὴν παραπάνω θέση, οἱ συνείδητοι ὀπαδοὶ τοῦ σύγχρονου ἐπιστημονικοῦ θετικισμοῦ ἢ ὕλισμοῦ, ἀδιάφορο ἂν εἶναι κομμουνιστὲς ἢ προβάλλουν ὡς φορεῖς τῆς πολιτικῆς νοοτροπίας τοῦ δυτικοῦ κόσμου, θεωροῦν τὴν πίστη, δηλαδὴ τὴ μεταφυσικὴ ἀναγωγὴ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἀγνω-

στο, σὰν κάτι πὸ τὸ ἔκαμε περιττὸ ἢ καὶ ἀδύνατο ἢ ἴδια ἢ ἐπιστήμη, ἢ ἴδια ἢ γνώση μας. "Ἐσβυσε, τάχα, ἡ γνώση τὸ ἄγνωστο; Δὲ μᾶς λένε, βέβαια, ἓνα τέτοιο πράγμα: καὶ ὅσοι εἶναι ἀρκετὰ ἔξυπνοι δὲ μπορεῖ καὶ νὰ τὸ σκέπτονται. Ξέρουν καλὰ ὅτι τὰ γνωστὰ δὲν κόβονται ἀπὸ τὸ ἄγνωστο. "Ὅσοι δὲν τὸ ξέρουν, εἶναι ἀπλούστατα βλάκες. Πῶς μποροῦν τὰ πεπερασμένα νὰ κόβονται ἀπὸ τὸ ἀπείρο καὶ νὰ κέλαττωνοῦν» τὸ ἀπείρο; Πῶς εἶναι δυνατό μὲ τὴν ἀριθμητικὴν πρόοδο νὰ μειώνεται τὸ μῆκος τοῦ ἀπείρου ἢ μὲ κάθε καινούργια γνώση νὰ περιορίζεται τὸ ἀπροσπέλαστο στοῦ μας ἄγνωστο; "Ἄλλο τὸ ἄγνωστο πὸ δὲν ἔγινε ἀκόμα γνωστὸ, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ γίνῃ γιατί ἀνταποκρίνεται στὶς δυνατότητες τοῦ νοῦ μας, καὶ ἄλλο τὸ ἄγνωστο πὸ εἶναι, ὅπως καὶ τὸ ἀπείρο, πέρ' ἀπὸ κάθε δυνατότητα τοῦ νοῦ μας. Αὐτὸ, λοιπόν, τὸ ξέρουν ὅσοι δὲν εἶναι βλάκες. Ἡ θέση πὸ παίρνουν οἱ συνειδητοὶ καὶ εὐφυεῖς ὄπαδοὶ τοῦ σύγχρονου ἐπιστημονικοῦ θετικισμοῦ ἢ ὕλισμοῦ εἶναι ἄλλη. Χωρὶς ν' ἀμφισβητοῦν τὸ ἄγνωστο ἢ τὴ σωστὴ σχέση τοῦ ἄγνωστου πρὸς τὸ γνωστὸ (τὸ ἐνεργεῖα ἢ δυνάμει γνωστὸ), βλέπουν τὸ ἄγνωστο εἴτε ὡς μηδέν, εἴτε ὡς ἓνα «πάν» πὸ δὲν ἔχει καμιά σημασία γιὰ τὸν ἀνθρώπου κι' ἔτσι ἢ ἀναγωγή τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου σ' αὐτὸ — στοῦ μηδέν ἢ στοῦ ἀδιάφορο πάν — εἶναι μιὰ τάση βασισμένη σὲ προλήψεις, σὲ ἀγραμματοσύνη, εἶναι μιὰ ἀδυναμία, εἶναι μιὰ ὑπεκφυγὴ ἀπὸ τὴν ἐγκοσμιότητα πὸ μονάχα αὐτὴ ὑπάρχει γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους.

Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι οἱ τελευταῖες φάσεις τῆς ἐπιστήμης, προπάντων ἀφότου ὁ "Αἰνσταϊν, στὰ 1905, διακήρυξε ὅτι ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος δὲν εἶναι σταθερὲς καὶ ἀμετάβλητες ὀντότητες καὶ ὅτι τὰ πάντα (μάζα, ἀδράνεια, μορφή) εἶναι συνάρτηση τῆς ταχύτητας, ἔκαμαν ἀμφίδουλο ἀκριδῶς ὅ,τι βλέπουμε μπροστά μας καὶ ὄχι τὸ ἀόρατο, ἔκαμαν σχετικὸ τὸ γνωστὸ καὶ ὄχι τὸ ἄγνωστο. "Ἄν καὶ τὸ λέω αὐτὸ περίεργο, δὲ θέλω διόλου νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι ἡ σχετικοποίηση τῶν πάντων (τῶν πάντων μέσα στοῦ φυσικὸ κόσμου) θᾶπρεπε νὰ ὀδηγήσει στοῦ λογικὸ συμπέρασμα ὅτι θεμελιώνεται ἀκόμα περισσότερο ἡ σχέση τῆς ψυχῆς μας πρὸς τὸ ὑπερφυσικὸ. Ἡ σχετικοποίηση ἦταν κι' αὐτὴ μιὰ κατάκτηση τοῦ νοῦ — ἢ πιὸ μεγάλη ὕστερ' ἀπὸ τὸν Νεύτωνα — καὶ σὰν κατάκτηση γέννησε μιὰν ἀκόμα μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀνθρώπου στοῦ νοῦ του, καὶ ἔκαμε τὸν ἀνθρώπου — ἔτσι παύει νᾶναι τὸ

ἀποτέλεσμα περίεργο — νὰ δυσπιστήσῃ ἀκόμα περισσότερο σὲ ὅσα ὁ νοῦς του δὲ μπορεῖ νὰ συλλάβῃ. Ὁ θετικισμὸς τοῦ Αὐγουστοῦ Κόντ ἦταν ἀκόμα ἀρκετὰ ἀφελῆς, ὅπως ἐτόνισε στὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰῶνα ὁ σοφὸς φυσιολόγος Κλαύδιος Μπερνάρ, ἐνῶ ὁ θετικισμὸς ποὺ ἐπήγασε ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς σχετικότητος, ἀπὸ τὰ ἐκβάλλοντα τοῦ Μάξ Πλάνκ καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ ἀτόμου, εἶναι πολὺ λιγώτερο ἀφελῆς (τουλάχιστον στὴ συνείδηση ἐκείνων ποὺ δὲν εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους ἀφελεῖς). Ὁ τέτοιος θετικισμὸς ἢ ὑλισμὸς δὲν εἶναι, βέβαια, ὑπεροπτικὸς καὶ μεγαλόστομος· εἶναι, ἀντίθετα, σεμνὸς καὶ συμπαθητικὸς· εἶναι ὁ θετικισμὸς τῆς βαθειᾶς ἀμφιβολίας, ὁ θετικισμὸς τοῦ ψυχικοῦ κενοῦ ποῦ, ἂν δὲν εἶναι σ' ὅλους ἀπόλυτα συνειδητό, εἶναι ὡστόσο συνειδητό σὲ πολλοὺς καὶ γίνεται διαρκῶς περισσότερο συνειδητό σὲ ὅλους. Σὲ ὅλους ἐκείνους ποὺ παραιτήθηκαν ἀπὸ τὴν πίστη, ἀπὸ κάθε μεταφυσικὴ τάση τῆς ψυχῆς τους. Δὲν εἶναι, βέβαια, ὅλοι ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴ σύγχρονη φυσικὴ ἐπιστήμη τέτοιοι· ὅσοι ἀσχολοῦνται, μάλιστα, ὡς δημιουργικοὶ ἐργάτες τῆς ἔχουν ἴσως παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ τάση τῆς ψυχῆς λιγώτερο ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, τοὺς μορφωμένους καὶ ἡμιμαθεῖς, ποὺ δὲν ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ ἔχουν παθητικὰ ὑποστῆ τὸ ξάφνιασμα ποὺ προκαλεῖ ἡ καταπληκτικὴ τῆς πρόοδος στὶς μέρες μας.

Πῶς μπορεῖ πιά νὰ σταθεῖ, γιὰ τὸν ὄπαδὸ ἢ παθητικὸ δέκτη τοῦ σύγχρονου θετικισμοῦ, ἢ πίστη; Ὁ ἄνθρωπος πλανήθηκε, ἕως χθές, στὰ γνωστὰ καὶ μπορεῖ ἀκόμα νὰ πλανᾶται· πῶς μπορεῖ νὰ μὴν πλανᾶται σὲ ὅσα ἐπίστευε γιὰ τὸ ἄγνωστο; Ἡ ἀπασχόληση μὲ τὸ ἄγνωστο εἶναι μάταιος κόπος, ἐνῶ καὶ αὐτὸ ἀκόμα τὸ κενὸ ποὺ παίρνει τὴ θέση τῆς (ποὺ δὲν παίρνει, δηλαδῆ, καμιά θέση) εἶναι τουλάχιστον μοιραῖο. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ποὺ δὲν τὸ ἀποκρυσταλλώνουν, ἔστω, συνειδητὰ στὴ σκέψη τους οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς μας, στριφογυρίζει μέσα στὸ νοῦ τῶν πιὸ πολλῶν, εἰν' ἓνα δηλωμένο ἢ ἄδηλο διανοητικὸ γεγονός. Καὶ γίνεται καὶ γεγονός ἠθικὸ, ἀλλάζει καὶ τὴν πρακτικὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι τῆς ζωῆς, ἀπέναντι τοῦ πλησίον του, ἀπέναντι τῆς ἱστορίας. Ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἱστορία παύουν ἔτσι νὰ ἔχουν ἠθικὸ νόημα, παύουν νὰ ἔχουν ὁποιαδήποτε ἄλλη σημασία ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄμεσῃ ἀπτή, τὴν ὑλική, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνυφασμένη μὲ τὴν καθημερινὴ ὑλικὴ ἀπόδοση τοῦ κάθε κόπου μας ἢ

καὶ τῆς κάθε ἄκοπης χειρονομίας μας. Ὄταν ἡ γῆ μας μέσα στοῦ σύμπαν πού ἀριθμεῖ τουλάχιστον χίλια δισεκατομμύρια σώματα (σώματα πού πολλά ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερα ἀπὸ τὴ γῆ) δὲν εἶναι οὔτε κἀν ἓνα ἀνεξάρτητο ἄστρο, ὅταν ὁ ἄνθρωπος σὲ σχέση μὲ τὶς διαστάσεις τοῦ σύμπαντος εἶναι κάτι ἀσύγκριτα λιγώτερο ἀπ' ὅ,τι εἶναι σὲ σχέση μὲ τὸν ἄνθρωπο ὁ μικρότερος μικροοργανισμὸς πού συλλαμβάνουμε μὲ τὸ μικροσκόπιο, τί ἠθικὸ νόημα μπορεῖ νᾶχει ἡ ζωὴ καὶ τί σκοπὸ μπορεῖ νᾶχει ἡ ἱστορία; Ἡ ἠθικὴ αὐτὴ κατάληξη τῶν λογικῶν συλλογισμῶν πού ἐπάνω τους βασίζεται ὁ σύγχρονος θετικισμὸς ἢ ὑλισμὸς, εἶναι φοβερή. Ἐνῶ λογικὰ εἶναι συμπαθητικὴ καὶ σεμνὴ ἡ στάση τῶν σύγχρονων θετικιστῶν, ἠθικὰ εἶναι τόσο ἐπικίνδυνη πού μπορεῖ νὰ σημάνει τὸ τέλος τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἠθικὴ αὐτοκτονία του. "Ἄν λείπει ἡ ἰδέα τοῦ χρέους, ὑπάρχει τάχα ὁ ἄνθρωπος; Γιὰ τὸν μεταφυσικὰ ἀπαισιόδοξο, ἢ πιὸ ἀκραία σύλληψη τοῦ ἀνθρώπινου χρέους εἶν' ἐκείνη πού δοκίμασε νὰ κάμει ὁ Ἄρθουρος Σόπενχάουερ, θεμελιώνοντας τὴν ἠθικὴ ἐπάνω στὴν ἄρνηση τοῦ βιοτικῆ βουλητικῆ στοιχείου. Αὐτὴ ἦταν μιὰ τραγικὴ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς· ὡστόσο, καὶ μ' αὐτὴν διασώθηκε ἡ ἰδέα τοῦ χρέους· καὶ ὄχι μόνο διασώθηκε, ἀλλὰ κορυφώθηκε· ἐνῶ ὁ Κἀντ φθάνει ὡς τὸν ἐνάρετο, ὁ Σόπενχάουερ προχωρεῖ καὶ φθάνει ὡς τὸν ἅγιο, ὡς τὸν ἀσκητὴ. Πέρα, ὅμως, ἀπὸ τὴν τραγικὴ αὐτὴ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς δὲν ὑπάρχει τίποτα. Ἡ θεμελίωση τοῦ Σόπενχάουερ εἶναι διττὰ ἀκραία: καὶ γιὰτὶ ἀπαιτεῖ περισσότερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ἠθικὴ, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ βρίσκεται στοῦ χεῖλος τοῦ γκρεμοῦ, στοῦ τελευταῖο ὄριο τοῦ νοῦ. "Ἄν δὲ σταθοῦμε ἐκεῖ, πέφτουμε, γκρεμιζόμαστε. Τὸ ν' ἀρνηθοῦμε τὴ βούληση γιὰ ζωὴ, ὅπως τὸ λέει ὁ Σόπενχάουερ, εἶναι μιὰ στάση τῆς ψυχῆς συνυφασμένη μ' ἓνα χρέος· ἡ ἄρνηση, ἄλλωστε, αὐτὴ εἶναι ταυτόχρονα, γιὰ τὸ Γερμανὸ φιλόσοφο, ἡ ὑπέρτατη κατάφαση τοῦ ὄντως ὄντος πού εἶναι ἡ παγκόσμια βούληση, ἐκείνη πού ὑπάρχει πίσω ἀπ' ὅλα τὰ φαινόμενα (ἄρα καὶ πίσω ἀπὸ τὸ σῶμα μας καὶ τὴ ζωὴ μας). Τὸ ν' ἀρνηθοῦμε, ὅμως, τὴν ἴδια μας τὴν ἀρνητικὴ βούληση — δηλαδὴ τὴν ἀξία πού ἔχει ἡ βούλησή μας ν' ἀρνηθοῦμε τὴ βούληση γιὰ ζωὴ —, τὸ νὰ μηδενίσουμε τὸν ἑαυτὸ μας βλέποντάς τον (ὅπως τὸν βλέπει ὁ σύγχρονος θετικιστὴς) μονάχα ὡς ἓνα μικροσκοπικὰ συλληπτὸ φαινόμενο μέσα στοῦ ἄπειρο τῶν φαινο-

μένων, αὐτὸ σημαίνει τὴν ἀπόλυτη ἀνατροπὴ τῆς κάθε ιδέας ἀνθρώπινου χρέους.

Ἄν, ὅμως, εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν εἴμαστε τίποτα; Εἴτε προκύπτουν, εἴτε ὄχι, ἀπὸ τῆς διαπίστωσης αὐτῆ φοβερὰ ἠθικὰ συμπεράσματα, ἂν ἡ διαπίστωση εἶναι σωστὴ, δὲ μπορούμε ν' ἀρνηθούμε τὸ κύρος τῆς μόνο καὶ μόνο ἀπὸ κοινωνικὴ σκοπιμότητα. Ὁ σύγχρονος θετικιστὴς ἢ ὕλιστὴς εἶναι σεμνὸς καὶ μελαγχολικὸς, δὲ θριαμβολογεῖ ὅπως θριαμβολογοῦσαν οἱ αἰσθησιαρχικοὶ φιλόσοφοι τοῦ 18' αἰῶνα καὶ οἱ θετικιστὲς καὶ ἄθεοι τοῦ 19'.

Ἡ στάση του εἶναι, μάλιστα, μιὰ στάση βαθύτατης συστολῆς ἀπέναντι τοῦ σύμπαντος. Κοιτάζει τ' ἄστρα καὶ νιώθει τὸν ἑαυτό του νὰ χάνεται. Ξέρει ὅτι, κοιτάζοντας τὸν οὐρανὸν, δὲν ἔχει κἄν μπροστὰ του τὸ «παρὸν» τοῦ οὐρανοῦ, ἀλλὰ ὅτι τὰ περισσότερα ἄστρα ποὺ βλέπει τὰ βλέπει ὅπως ἦταν κάποτε ἄλλοτε, σ' ἓνα παρελθὸν ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν σχέσιν τῶν ἀποστάσεων (φοβερὸν στὶς πιὸ πολλές περιπτώσεις ἀποστάσεων) μὲ τὴν ταχύτητα τῶν ἀκτίνων τοῦ φωτός. Ξέρει ὅτι τὸ παρελθὸν αὐτὸ μπορεῖ νᾶναι, σ' ὀρισμένες περιπτώσεις δυσδιάκριτων γιὰ μᾶς νεφελωμάτων ποὺ βρίσκονται πολὺ πιὸ μακριὰ κι' ἀπὸ τὸν Γαλαξία, ἓνα παρελθὸν ἑκατομμυρίων ἐτῶν καὶ ὅτι τὸ μάτι του (τὸ μάτι ποὺ οἱ αἰσθησιαρχικοὶ φιλόσοφοι θεωροῦσαν, ὅπως καὶ ὅλες τὶς αἰσθήσεις, ὡς κάτι ἀλάθητο) πλανᾶται· καὶ ὅτι πλανᾶται, ὄχι μόνο γιὰτὶ βλέπει ὡς παρὸν ἓνα ἀπώτατο παρελθὸν, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ, ἄσχετα ἀπὸ τὴν συγγνωστὴ αὐτῆ πλάνη, νομίζει ὅτι βλέπει πραγματικὰ τὰ ὅσα βλέπει, ἐνῶ τίποτα ἀπ' ὅσα βλέπει — ἀκόμα καὶ ἀπ' ὅσα βλέπει καὶ ἐγγίζει πλάϊ του — δὲν ἔχει τὴ μορφή καὶ τὴ μάζα ποὺ θαρρεῖ πῶς ἔχει. Καὶ ξέρει πολὺ περισσότερα ὁ σύγχρονος θετικιστὴς. Ἀπὸ τὰ 1911 ποὺ ὁ Ρόδερφορντ, ὁ μεγαλύτερος ἐξερευνητὴς τοῦ ἀτόμου, ἀποκάλυψε μπροστὰ σ' ἓνα ἐκπληκτὸ ἐπιστημονικὸ ἀκροατήριον, στὸ Μάντσεστερ, ὅτι τὸ ἄτομον εἶναι ἡ μινιατούρα ἐνὸς ἡλιακοῦ συστήματος, ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνθηκε τὸν ἑαυτό του νὰ χάνεται ἀκόμα περισσότερο. Ὅχι μόνο μπροστὰ στὸ μακρόκοσμον, στὸ οὐράνιον σύμπαν, ἀλλὰ καὶ μπροστὰ σ' αὐτὸν ἀκόμα τὸ μικρόκοσμον αἰσθάνθηκε τὸν ἑαυτό του νὰ χάνεται. Τὸ ἀνθρώπινον χρέος προϋποθέτει τὸ ὅτι εἴμαστε κάτι. Ἄν, ὅμως, δὲν εἴμαστε τίποτα;

4.— Στὸν κόσμον τῶν φαινομένων, στὸ μακρόκοσμον καὶ στὸ μικρόκοσμον, δὲν ἰσχύουν μόνο νόμοι, ἀλλὰ καὶ πιθανότητες, δὲν

ὑπάρχουν μόνον αἰτιώδεις σύνδεσμοι, ἀλλὰ καὶ σκοπιμότητες. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι ὅσοι δὲν τὸ εἶχαν καταλάβει — καὶ δὲν τὸ εἶχαν καταλάβει οἱ ὄπαδοί τῆς καθαρὰ μηχανιστικῆς κοσμοθεωρίας — ἀναγκάζονταν ν' ἀναγνωρίζουν τὴ «σύμπτωση» ὡς παράγοντα στὴ φύση πρὸ πολλοῦ ἀπὸ μᾶς πού, ἕστερ' ἀπ' τὸν Πλάνκ, χρησιμοποιοῦμε τὶς συναρτήσεις τῶν πιθανοτήτων. Κάμποσοι βιολόγοι, στὸ 19^ο αἰῶνα, πρὶν γίνεαι ἀπὸ τὸν Πλάνκ, στὰ 1900, ἡ καθαρὰ μαθηματικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ἄτεγκτης αἰτιοκρατίας (τοῦ ντετερμινισμού), χτύπησαν τὴ μηχανιστικὴ καὶ αἰτιοκρατικὴ κοσμοθεωρία μὲ ὑποθέσεις δογματικές, χωρίζοντας οὐσιαστικὰ καὶ ποιοτικὰ τὴν ὀργανικὴ ἀπὸ τὴν ἀνόργανη φύση. Ἔτσι, ὁ Τομας Χένρυ Χάξλεϋ, ὁ σοφὸς προπαγανδιστῆς τοῦ Δαρβίνου, λέει ὅτι, ἐνῶ ἡ ἀνόργανη φύση τείνει πρὸς τὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ σταθερότητα μορφῶν, ἡ ζωὴ τείνει πρὸς τὴ διατάραξη τῆς ἰσορροπίας καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ καὶ ἀκατάπαυστη διαδοχὴ τῶν μορφῶν της, ἀπὸ μιὰ διαρκῶς συνθετώτερη (μ' ἄλλα λόγια, πρὸ τέλεια) διαμόρφωση τῆς ζωῆς. Τὴν ἄτεγκτη αἰτιοκρατία τὴν ἐκτοπίζει, ἔτσι, ἡ ἀναζήτησις σκοπῶν μέσα στὴ φύση (ἔστω καὶ μόνο στὴν ὀργανικὴ), τὴν ἐκτοπίζει ἡ τελολογικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη. Καὶ ὁ Μπέρξον, μὴ ξέροντας πρὶν ἀπὸ τὰ 1900 τὴ λύση τοῦ Πλάνκ, ἀλλὰ ἀνεπηρέαστος καὶ ἕστερ' ἀπὸ τὰ 1900 ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν «κβάντα», προχωρεῖ τολμηρότερα σὲ μιὰν ἰδιότυπη φιλοσοφικὴ θεμελίωση τοῦ «βιταλισμοῦ» ποὺ ξεφεύγει καὶ ἀπὸ τὴ μηχανιστικὴ (τὴν αἰτιοκρατικὴ) καὶ ἀπὸ τὴν τελολογικὴ ἑρμηνεία τῆς ζωῆς.

Ὁ Πλάνκ ἐκάλυψε, κάπως, τὸ πρόβλημα μὲ τὴ μαθηματικὴ θεμελίωση τῶν πιθανοτήτων ποὺ συμπληρώνουν τὰ κενὰ τῆς αἰτιοκρατίας, κενὰ ποὺ ἦταν καὶ εἶναι πρὸ χτυπητὰ στὸ μικρόκοσμο τοῦ ἀτόμου καὶ πού, ὅσο δὲν εἶχαμε τὴν ὑπόθεση τοῦ Πλάνκ, ἔπρεπε νὰ καταφεύγουμε, ὡς ὄπαδοί τῆς ἄτεγκτης αἰτιοκρατίας, στὴ «σύμπτωση» γιὰ νὰ τὰ πληρώσουμε. Ἀμέτρητα πράγματα ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐξηγηθοῦν ἢ καὶ νὰ συλληφθοῦν μὲ τὸ ἀπλὸ μηχανιστικὸ σχῆμα «αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα». Οἱ πρὸ βασικές, μάλιστα, στιγμὲς ἢ καταστάσεις στὴ φύση θάταν ἀδύνατο νὰ συλληφθοῦν. Γιατί, τάχα, ὁ πυρήνας τοῦ ἀτόμου — μέσ' στὸ ἰδιότυπο αὐτὸ ἠλιακὸ σύστημα ποὺ λέγεται ἄτομο — δὲ δίνει στὰ ἠλεκτρόνια ποὺ τρέχουν γύρω του τὴ δυνατότητα ν' ἀκολουθοῦν

ὅλες τὶς μηχανικὰ δυνατὲς τροχιᾶς; Γιατί, τάχα, ἀποκλείονται οἱ τροχιᾶς, εἰδικώτερα, ἐκείνες ποῦ, ἂν τὶς ἀκολουθοῦσαν τὰ ἠλεκτρόνια, τὸ ἀποτέλεσμα θάταν ἢ καταστροφή τοῦ ἀτόμου; Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ τὰ δανεῖζομαι ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ φυσικοῦ Ἀρθούθου Μάρκ «Ὁ δρόμος τοῦ σύμπαντος». Καὶ προχωρῶ μαζί με τὸν Μάρκ: Τὸ ἄτομον, χωρὶς τὸ φαινόμενο αὐτὸ νὰ μπορεῖ αἰτιοκρατικὰ νὰ συλληφθεῖ, ἀνθίσταται σὲ κάθε ἐπίδραση ποῦ θὰ μπορούσε νὰ διαταράξει καὶ νὰ μειώσῃ τὴν τάξην ποῦ τὸ διέπει ὡς σύστημα. Οἱ θερμοδυναμικοὶ νόμοι ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ διαταράξουν τὴν τάξην αὐτὴν ἢ καὶ νὰ ὀδηγήσουν στὴν καταστροφή τοῦ ἀτόμου ἀτονοῦν. Ἡ τάξην στὸ σύστημα τοῦ ἀτόμου, χωρὶς νὰ ὑπάρχει καμιά φυσικὴ αἰτία ποῦ νὰ τὴν προκαλεῖ καὶ νὰ τὴ συντηρεῖ — ἀγνοώντας, μάλιστα, τὴν αἰτία ποῦ θᾶπρεπε, σύμφωνα με τὴ θεωρίαν τοῦ Μάξγουελ, νὰ κάνει τὰ ἠλεκτρόνια, ὡς μονάδες ἠλεκτρικοῦ φορτίου, διαρρέοντες πρὸς τὸ ἠλεκτρομαγνητικὸν πεδίου, νὰ χάσουν τὴν κίνησίν τους — γεννιέται καὶ διατηρεῖται ἀδιατάρακτον. Τὸ ἴδιον δὲ μπορούμε, τάχα, νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸν κόσμον ὀλόκληρον, γιὰ τὰ οὐράνια ἠλιακὰ συστήματα, γιὰ τὸ σύμπαν; Χωρὶς ἄλλο, μπορούμε νὰ τὸ ποῦμε. Καὶ θᾶπρεπε, ὡς ὁπαδοὶ τῆς μηχανιστικῆς κοσμοθεωρίας, νὰ ἐπικαλεσθοῦμε τὴ «σύμπτωση» ὡς ἀποφασιστικὸ παράγοντα στὴ φύσιν, ἂν δὲν ἐρχόταν ὁ Πλάνκ γιὰ νὰ συμπληρώσῃ τὸ κενὸ μετὰ τὶς συναρτήσεις τῶν πιθανοτήτων, ποῦ προκύπτουν, γιὰ κάθε δεδομένο σύστημα, ἀπὸ μιὰ διαφορικὴ ἐξίσωση.

Ἄλλὰ καὶ μετὰ τὴ μαθηματικὴ αὐτὴ λύση ποῦ εἶναι καθαρὰ στατιστικὴ, δὲν ἐρμηνεύεται τὸ φαινόμενο καὶ δὲν καταργεῖται ἢ «σύμπτωση». Ὑπερφαναλλοῦται μονάχα ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας καὶ μπαίνει στὴ θέση του ὁ νόμος τῶν πιθανοτήτων ποῦ δὲ σημαίνει τίποτ' ἄλλο παρὰ μιὰ θετικὴ πρόβλεψη γιὰ τὶς προσεχεῖς κινήσεις καὶ μεταβολὰς μέσα σ' ἓνα δεδομένο σύστημα ἀτόμου. Ἴσως, αὔριο, νὰ μπορεῖ νὰ γίνοντι τέτοιες προβλέψεις καὶ στὸν οὐρανόν. Ἔτσι, θὰ μάθουμε ἀκόμα περισσότερα ἀπ' ὅσα ξέρουμε σήμερον, ἀλλὰ ὁ λόγος ποῦ συγκρατεῖ τὸ σύμπαν καὶ τὴν τάξην ποῦ τὸ διέπει, ὁ λόγος ποῦ μετὰ τὸν ἴδιον θαυμαστὸν τρόπον συγκρατεῖ τὴν τάξην σὲ κάθε ἀτομικὸν μόριον τοῦ ἀνθρώπινου ἑαυτοῦ μας, τοῦ βιολογικοῦ ἑαυτοῦ μας (καὶ μάλιστα πέρ' ἀπὸ ζωὴν καὶ θάνατον), ὁ λόγος ποῦ ἔκαμε τὸ σύμπαν νὰ γεννηθεῖ ὅπως γεννήθηκε (ἂν κατ' ἀρχὴν γεννήθηκε) καὶ νὰ κατέχει τὴν ἑκτασὴν

πού κατέχει (ἂν κατ' ἀρχὴν ἢ ἔκτασθ δὲ ν εἶναι ἀπειρη) ἢ νὰ μὴν κατέχει καμιάν ἔκτασθ (ἂν τὸ ἴδιο τὸ σύμπαν εἶναι ἀπειρο), ὅλοι αὐτοὶ οἱ «λόγοι» δὲν ἐρμηνεύονται ὡς τῶρα ἀπὸ καμιά θεωρία, οὔτε θὰ μπορέσει ποτὲ νὰ βρεθῆ θεωρία γιὰ νὰ τοὺς ἐρμηνεύσει ἢ καὶ νὰ τοὺς συλλάβει. Ποιὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα;

5.— Τὸ συμπέρασμα δὲν εἶναι ὅτι πρέπει νὰ διαπιστώσουμε ἓνα ἀπροχώρητο. Ἡ ἀνυπαρξία μιᾶς αἰτίας ἢ ἐνὸς νόμου δὲ σημαίνει καὶ τὴν ἀνυπαρξία ἐνὸς δρόμου τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα μας, ἄλλωστε, μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι σὲ θέσθ νὰ συλλάβει τοὺς λόγους πού προκαλοῦν ὅσα εἶπαμε παραπάνω, τὰ διαπιστώνει ὅμως, τὰ βλέπει, τὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ χάος. Βλέπει, τὸ πνεῦμα μας, καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ χάος τὴν τάξθ πού κυριαρχεῖ στὸν κόσμθ — στὸ σύμπαν, σὲ κάθε ἡλιακὸ σύστημα, σὲ κάθε σύστημα ἀτόμου — , βλέπει καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ μηδὲν τὶς δυὸ ὑποθέσεις γιὰ τὴ γένεσθ καὶ τὴν ἔκτασθ τοῦ κόσμου, τὴν ὑπόθεσθ τῆς αἰωνιότητος καὶ τοῦ ἀπείρου ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὴν ὑπόθεσθ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ πεπερασμένου ἀπὸ τὴν ἄλλθ. Τὸ πνεῦμα μας δὲ λειτουργεῖ μόνον ὅσο τὸ ἐπιτρέπει ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος ἢ ἡ τελολογία ἢ ἡ συνάρτησθ τῶν πιθανοτήτων. Λειτουργεῖ πολὺ πιὸ πέρα, γιατί κι' ὁ κόσμος παρουσιάζει φαινόμενα (δὲ μιλάω κἂν γιὰ ἰδέες, ἀλλὰ μιλάω γιὰ φυσικὰ φαινόμενα) πού δὲ χωροῦν στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ πού βρίσκονται πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ κάθε ἐπιστημονικὴ δυνατότητθ ἐρμηνείας. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ δὲν ἀνήκουν στὴν κατηγορία ἐκείνων πού μπορεῖ κάποτε ἀργότερα νὰ ἐρμηνευθοῦν, ἀλλὰ εἶναι ἀνεπίδεκτα ἐπιστημονικῆς ἐρμηνείας. Καὶ ὅμως εἶναι φυσικὰ φαινόμενα· καὶ μάλιστα τὰ πιὸ πάγια, τὰ πιὸ θεμελιακά.

Στὸ σημείθ τοῦτο τὸ πνεῦμα μας, πού βλέπει τὰ φαινόμενα αὐτὰ, ἔχει τὸ δικαίωμθ — καὶ ἔχει τὴ δύναμθ — νὰ κάμει ἓναν παραλληλισμὸ: νὰ παραλληλίσει τὴν ἴδια του τὴ λειτουργία μὲ τὴ λειτουργία τοῦ κόσμου. Δὲν εἶναι, ὅμως, μεγάλο τὸ θράσος τοῦ πνεύματός μας πού κατοικεῖ μέσα σ' αὐτὸν τὸν ἀσήμαντο μικροοργανισμὸ πού λέγεται ἄνθρωπος (μέσα σ' ἓναν ὀργανισμὸ πού μπροστὰ στὸ σύμπαν δὲν εἶναι τίποτα), δὲν εἶναι μεγάλο τὸ θράσος του νὰ θέλει νὰ βγάλει ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ λειτουργία συμπεράσματα γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ κόσμου;

Τὸ πνεῦμα δὲν κατοικεῖ πουθενὰ καὶ δὲν περιορίζεται ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου πού πιάνει ὁ ἄνθρωπος. "Ἄν

περιοριζόταν από τὰ ὅρια αὐτά, δὲ θὰ μπορούσε νὰ συλλάβει διόλου ὅσα εἶν' ἔξω ἀπὸ τὸν ἀσήμαντο αὐτὸ χρόνο καὶ χῶρο. Ἡ φράση αὐτὴ ἔχει ἓνα χαρακτήρα αὐταπόδεικτο. Εἶν' ἓνα ἀξιωμα πᾶν, δίχως αὐτό, θάταν ἀδύνατο νάναι ὁ ἄνθρωπος — ὁ ἀσήμαντος, αὐτὸ τὸ τίποτα σὲ σύγκριση μὲ τὸ σύμπαν — ἐκεῖνος πὺ εἶναι. Δὲ θὰ μπορούσε νὰ κάμει καμιάν ἀφηρημένη σκέψη, ἂν τὸ πνεῦμα του δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα ν' ἀποφυλακίζεται ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο καὶ ἀσήμαντο χρόνο καὶ χῶρο πὺ πιάνει ὁ ἄνθρωπος. Δὲ θὰ μπορούσε νὰ κάνει κἂν ὁποιοσδήποτε σκέψεις, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει σκέψη πὺ νὰ μὴν εἶναι ἀφηρημένη· ἡ κάθε σκέψη μας εἶναι τουλάχιστον μιὰ αὐτόματη ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὸν τόπο πὺ πιάνουμε. Δὲ βασίζεται μόνο σὲ παραστάσεις καὶ στὴ μνήμη, σὲ δεδομένα πὺ ἀθροίζονται καὶ ξανάρχονται· βασίζεται καὶ σὲ ἔννοιες, σὲ δεδομένα πὺ ἀφαιροῦνται καὶ παραμερίζονται ὡς πολὺ συγκεκριμένα καὶ στενά. Ὁ χρόνος, λοιπόν, καὶ ὁ τόπος πὺ πιάνουμε (αὐτὲς οἱ συνερτήσεις τοῦ ἀσήμαντου ἑαυτοῦ μας) δὲ δεσμεύουν τὸ πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα εἶναι καὶ πνεῦμα «μας», πνεῦμα δικό σου ἢ δικό μου, ἀλλὰ εἶναι προπάντων «πνεῦμα» γενικά, δηλαδὴ μιὰ δύναμη πὺ ὑπάρχει καὶ ἄσχετα ἀπὸ μᾶς, ἀπὸ σένα καὶ ἀπὸ μένα. Κι' ἀπὸ τὴ στιγμή πὺ λέμε ὅτι ὑπάρχει ἄσχετα ἀπὸ δυὸ ἢ δέκα συγκεκριμένους ἀνθρώπους, δὲ θὰ μπορούσαμε, τάχα, νὰ πούμε ὅτι ὑπάρχει καὶ ἄσχετα ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἄσχετα ἀπὸ τὸν κάθε ἄνθρωπο; Τὸ συμπέρασμα αὐτό, χωρὶς νάναι λογικὰ αὐθαίρετο ἢ παράλογο, δὲ μπορεί, βέβαια, καὶ νὰ θεμελιωθεῖ ἀντικειμενικά. Ἄλλὰ δὲ χρειάζεται κἂν νὰ φθάσουμε στὸ συμπέρασμα αὐτό. Ἄρκει ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο πὺ πιάνει ὁ ἀσήμαντος ἑαυτός μας ὡς συγκεκριμένος ἄνθρωπος. Ὡς ποιοῦ βαθμὸ εἶναι τὸ πνεῦμα ἀνεξάρτητο, καὶ ὡς ποιοῦ βαθμὸ εἶναι ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸν χρονικὰ καὶ τοπικὰ δεμένο ἑαυτὸ μας; Οὔτε στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ δώσουμε ἀπάντηση. Μᾶς ἄρκει τὸ γεγονός ὅτι ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι γιὰ μᾶς νοητός, ἓνα γεγονός πὺ ὁ Ἄϊνσταϊν (στὸ δοκίμιό «Ἡ φυσικὴ καὶ ἡ πραγματικότητα») τ' ὀνομάζει «ἓνα θαῦμα». Μᾶς ἄρκει ὅτι ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ πνεύματος εἶναι τόση, ὥστε, ξεπερνώντας τὰ φοβερά στενά ὅρια τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου πὺ πιάνουμε ὡς ἄνθρωποι, ἀγκαλιάζει τὸ σύμπαν, ξέρει ὅτι ὅσα συλλαμβάνουν οἱ

αισθήσεις είναι σχετικά, ἐρμηνεύει ἓνα τεράστιο ἀριθμὸ φαινομένων, ξέρει ποιά εἶναι τὰ φαινόμενα πού δὲν ἐρμηνεύονται, ἐγγίζει ὑποθετικά καὶ αὐτὸ τὸ ἀπειρο, καὶ αὐτὴ τὴν αἰωνιότητα καὶ αὐτὸ τὸ μηδέν. Ἐγγίζει, τάχα, πραγματικά τὸ μηδέν; Τὸ ἐγγίζει γιὰ νὰ τὸ ἀρνηθεῖ. Ἐγγίζει τὸ μηδέν γιὰ νὰ τὸ μηδενίσει. Μαθηματικά, τὸ ἰσοσταθμίζει μὲ τὸ ἀπειρο. Αὐτό, ὅμως, εἶναι μόνον ἓνα παιχνίδι. Τὸ πνεῦμα ξέρει καὶ νὰ παίξει. Παίζει τὰ σοφώτερα παιχνίδια.

Ἄφου μπορεῖ τὸ πνεῦμα νὰ παίξει παιχνίδια σοφὰ μέσα μας, ἀποκλείεται τάχα νὰ παίξει σοφὰ παιχνίδια κ' ἔξω ἀπὸ μᾶς ; Ἡ διατύπωση αὐτὴ εἶναι λογοτεχνικὴ καὶ ἐπικίνδυνη. Ἄς τὴ χρησιμοποιήσω, ὡστόσο, σὰ μιὰν ἀφορμὴ γιὰ νὰ προχωρήσω σὲ κάτι θετικώτερο. Ἡ τάξη πού ὑπάρχει στὸ σύμπαν ἀποκλείεται νᾶναι ἓνα σοφὸ παιχνίδι, σὰν κ' ἐκεῖνα πού παίξει τὸ πνεῦμα μέσα μας ; Ἐδῶ φθάνουμε στὸν παραλληλισμὸ τῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος μὲ τὴ λειτουργία τῶν συστημάτων πού ἀπερτίζουν τὸ σύμπαν, ἀπὸ τὸ ἄτομο ὡς τὸ οὐράνιο σύνολο. Καὶ ἄς ἀφίσουμε τὸ παιχνίδι νὰ μείνει ἀπλὸ παιχνίδι λέξεων. Καὶ ἄς ρωτήσουμε : Τί μπορεῖ νὰ συγκρατεῖ στὴ συστηματικὴ του τάξη τὰ φυσικὰ ἐκεῖνα φαινόμενα, πού τὴ γένεση καὶ τὴν τάξη τους δὲ μπορούμε ν' ἀναγάγουμε οὔτε στὸ νόμο τῆς αἰτιότητας οὔτε κἂν σὲ συναρτήσεις πιθανοτήτων ; Τί ἄλλο μπορεῖ νᾶναι αὐτὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἴδια δύναμη πού συγκρατεῖ στὴ συστηματικὴ του τάξη τὸ πνεῦμα ; Ἄς ἐπικαλεσθῶ πάλι τὸν Ἄρθουρο Μάρχ πού, χωρὶς νὰ εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴ σειρά καὶ τὴν ποιότητα τῶν δικῶν μου συλλογισμῶν, ὅπως ἔχουν διατυπωθεῖ παραπάνω καὶ μάλιστα σ' ὀλόκληρο τὸ κεφάλαιο, παρεβάλλει, στὸ βιβλίον του πού ἐμνημόνευσα ἤδη, τὶς ἀκόλουθες σκέψεις πού μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν καὶ ὡς συμπέρασμα τῶν δικῶν μου συλλογισμῶν : «Τὸ σύμπαν», λέει ὁ Μάρχ, «μᾶς τρομάζει στὴν ἀρχὴ μὲ τὴν καταπληκτικὴ του ἔκταση πού, ἂν συγκριθοῦμε μ' αὐτήν, εἴμαστε ἓνα τίποτα. Ἄν, ὅμως, ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ θεωρήσουμε τὸ σύμπαν σὰν κάτι περισσότερο ἀπὸ ἓναν ἀπλὸ σωρὸ λιθαρῶν πού φλέγονται, τότε πρέπει καὶ μέσα του νᾶναι τὰ πράγματα ἔτσι ὥστε τὸ πνεῦμα νὰ ζυγίζει βαρύτερα ἀπὸ τὴ μάζα. Τὸ πνεῦμα μας μπορεῖ, βέβαια, νᾶναι ἀδύνατο νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου· εἶναι, ὡστόσο, ἓνα κομμάτι του, καὶ αὐτὸ μᾶς δίνει πίσω ἓνα σημαντικὸ μέρος ἀπὸ

τὴν αὐτοπεποίθησιν ποὺ εἶχαμε χάσει». Οἱ φράσεις αὐτὲς εἶναι σεμνές· δὲ μοιάζουν διόλου μὲ τὶς θριαμβευτικὰς ἐκφράσεις ποῦ, σὲ μιὰ σελίδα τοῦ σχετικῆ μετὰ τὴ θεωρία τῶν χρωμάτων ἐχρησιμοποίησε ὁ Γκαίτε, χρωματίζοντας τὸ αἶσθημα τοῦ μεγαλείου ποῦ θάπρεπε νὰ εἶχαν αισθανθεῖ οἱ ἄνθρωποι, ὅταν ὁ Κοπέρνικος ἔδωκε ὀριστικὸν τέρμα στὴν ἀσυνάρτητη θεωρία τοῦ Πτολεμαίου γιὰ τὰ ἄστρα καὶ τὴ γῆ. Κανένα αἶσθημα μεγαλείου δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς κυριεύσει σήμερα ποῦ δὲν ἔχουμε πίσω μας μόνο τὸν Κοπέρνικο, ἀλλὰ καὶ τὸν "Αἰνσταϊν καὶ τὸν Πλάνκ. Ἄπλουστάτα, μπορεῖ νὰ νικήσουμε μονάχα τὸ αἶσθημα τῆς μηδαμινότητος τοῦ ἑαυτοῦ μας ποῦ ὁ σύγχρονος θετικιστὴς αἰσθάνεται μέσα του. Ὁ Γκαίτε ἔζησε στὰ ὄρια δυὸ ἐποχῶν· καὶ ἔζησε στὰ ὄρια αὐτὰ με σκοπιὰ μιὰ μικρὴ ὁμορφὴ πόλη, τὴ Βαϊμάρη, ὅπου ἐβασίλευε, χωρὶς νᾶναι ἡγεμόνας ὁ ἴδιος, με εἰδωλλιακὰ βασιλικὰ δικαιώματα. Ἔτσι, ὁ Γκαίτε μπορούσε νᾶναι ἄνετα — με τὸ ὑγιέστατο ἄλλωστε κορμί του καὶ τὸ ὑγιέστατο πνεῦμα του — πιστὸς καὶ ἄπιστος, χριστιανὸς καὶ εἰδωλολάτρης, μυθοπλάστης καὶ ἐπιστημονικὸς θετικιστὴς, ταπεινὸς θαυμαστὴς τοῦ θεοῦ καὶ ἀλαζονικὸς σφετεριστὴς τῶν δικαιωμάτων τῆς θρησκείας στὴν ἐρμηνεία τῶν μυστηρίων τοῦ κόσμου. Τὸ ὅτι ἡ γῆ γυρίζει γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο, αὐτὸ τὸ εἶδε ὁ Γκαίτε σὰν ἓνα μεγαλοπρεπέστατο τουριστικὸ ταξίδι ποῦ δὲν ἐξυψώνει μόνο τὴ γῆ, ἀλλὰ τιμᾷ ἰδιαίτερα τὸν κάθε κάτοικο τῆς γῆς καὶ προπάντων τὸν κάτοικο τῆς Βαϊμάρης. Σήμερα, τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Σήμερα, ἔχουμε μάθει πολὺ περισσότερα. Κ' ἔχουμε μάθει καὶ κάμποσα ποῦ μᾶς κάνουν ν' ἀμφιβάλλουμε γιὰ πολλὰ ποῦ ἕως χθὲς θεωρούσαν οἱ φυσικοὶ θετικὰ καὶ ἀτρέπταχτα. Ὅπως λέει ὁ "Αἰνσταϊν (στὸ δοκίμιον ποῦ ἐμνημόνευσα παραπάνω), τὰ ἴδια τὰ θεμέλια τῆς φυσικῆς ἔχουν γίνῃ στίς μέρες μας προβληματικά. Δὲ θαυμάζουμε πιά (τὸν κόσμον, καὶ ἰδιαίτερα τὸν ἑαυτὸ μας ποῦ ἀνακάλυψε τοὺς βασικούς του νόμους), ἀλλὰ τρομάζουμε. Καὶ μέσ' ἀπὸ τὸν τρόπο ποῦ ἔχει καταλάβει τὸ σύγχρονον θετικιστὴ ζεπετάγεται σεμνὴ — χωρὶς καμιά θριαμβολογία — μονάχα ἡ μικρὴ παρατήρησις τοῦ Μάρξ ποῦ βγαίνει καὶ σὰ συμπέρασμα τῶν δικῶν μου συλλογισμῶν. Οἱ ἐποχὲς ἄλλαξαν. Καὶ ἡ δικὴ μας εἶναι, γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πιὸ δύσκολη ἀπ' ὅλες.

6.— Τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πνεῦμα μας, χωρὶς νὰ μπορεῖ

νά συγκριθεῖ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, εἶναι ὡστόσο ἓνα κομμάτι του, καὶ ὅτι ἡ τάξη τοῦ σύμπαντος ἔχει κάποιαν ἀναλογία μὲ τὴν τάξη ποὺ προκαλεῖ τὸ πνεῦμα μέσα μας, ἀναστέλλει τὴν παραιτήσή μας ἀπὸ κάθε μεταφυσικὴ τάση τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἱκανὸ μόνο του νὰ δημιουργῆσει καὶ πίστη. Εἶν' ἓνα βῆμα δὲν εἶναι, ὅμως, δρόμος. Ἄλλὰ καὶ ὁ σκοπός μου, στὸ κεφάλαιο τοῦτο, ἦταν νὰ ξεκινήσω ἀπὸ τὴ νοοτροπία τοῦ σύγχρονου θετικισμοῦ, νὰ ὑποθέσω ὅτι ὁ σύγχρονος θετικιστὴς ἔχει δίκιο θεωρώντας τὴ γνώση ἀρκετὴ καὶ τὴν πίστη ἀδύνατη. Καὶ ἀκολουθῆσα μιά σειρά συλλογισμῶν ποὺ θὰ μπορούσε νὰ κάμει μόνον ὁ θετικιστὴς. Ὡστόσο, ἀκολουθώντας καὶ αὐτὴ μονάχα τὴ σειρά συλλογισμῶν, ξεπέρασα — χωρὶς, βέβαια, νὰ φθάσω στὴν πίστη ποὺ σ' αὐτὴν εἶναι ἀδύνατο νὰ φθάσω μὲ τέτοια βήματα — τὸ στάδιο τῆς ἀποπνικτικῆς ὑλικῆς ἐγκοσμιότητος, κ' ἔφθασα σὲ μιὰν ἀδέβαιη, ἀλλὰ πάντως αἰσθητὴ, μεταφυσικὴ ἀναπνοή. Ἄνασαινεὶ ὁ ἄνθρωπος κάπως — καὶ εἰδικώτερα, μάλιστα, ὁ σύγχρονος θετικιστὴς — καταλήγοντας στὸ συμπέρασμα ποὺ διατυπώθηκε παραπάνω. Κ' εἶναι ἀνάγκη ν' ἀνασαινεῖ. Πῶς μπορεῖ νὰ ζεῖ ἠθικὰ καὶ νὰ παλεύει στὴν ἱστορία, χωρὶς ν' ἀνασαινεῖ; Χωρὶς, δηλαδὴ, ν' ἀνασαινεῖ κάπως ἡ ψυχὴ του; Ὅσο κι' ἂν δὲν πιστεύει ὁ θετικιστὴς στὴν ψυχὴ, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ τὴν ἀνακουφίσει καὶ νὰ τὴν κάμει ν' ἀνασαινεῖ. Καὶ ἡ κάποια ὑποψία μεταφυσικοῦ λογιζοῦ ποὺ ὑπάρχει αὐτόματα στὴν ἀνακουφιστικὴ αὐτὴ ἀναπνοὴ ἀνανεώνει καὶ τὴ δύναμη τοῦ θετικοῦ λογιζοῦ. Ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους, μάλιστα, ἐργάτες τῆς θετικῆς ἐπιστήμης εἶναι ζήτημα ἂν ὑπάρχει ἓνας ποὺ νὰ μὴν πιστεύει καὶ σὲ κάτι ἀπ' ὅσα ἡ γνώση του ἀρνιέται νὰ παραδεχθεῖ. Κι' αὐτὸ τὸ κάτι κάνει τοὺς μεγάλους νὰ διατηροῦνται ἠθικὰ γιὰ νὰ προάγουν τὴ γνώση. Ὅ,τι ἀρνιέται ἡ γνώση γίνεται ἀφορμὴ γιὰ τὴν προαγωγή της.

Τὴν ἔκβαση, ἄλλωστε, ποὺ εἶχαν οἱ συλλογισμοί μου στὸ κεφάλαιο τοῦτο, δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀρνηθεῖ οὔτε ἡ γνώση. Δὲ μπορεῖ, βέβαια, νὰ τὴν ἐπικυρώσει, ἀλλὰ δὲ μπορεῖ καὶ νὰ τὴν ἀποκλείσει. Τὰ ἀδιέξοδα στὸν ἴδιο τὸ φυσικὸ κόσμον δὲ μπορεῖ νὰ παραδεχθεῖ ἡ θετικὴ γνώση ὅτι εἶναι ἀδιέξοδα. Κ' εἶδαμε ὅτι, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν φυσικῶν νόμων, ὑπάρχουν πολλὲς στιγμὲς καὶ καταστάσεις στὸ φυσικὸ σύμπαν ποὺ προβάλλουν ὡς ἀδιέξοδα τοῦ νοῦ. Κ' οἱ στιγμὲς αὐτὲς καὶ καταστάσεις εἶναι

θεμελιακές για την υπόσταση του κόσμου. Ὑπάρχουν, μάλιστα, καὶ ἀμέτρητα περιστατικά στη φύση πού, χωρὶς νὰ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴ θεμελιακὴν ὑπόστασιν τοῦ κόσμου (μὲ τὴ γένεσίν του ἢ μὲ τὴν τάξιν πού τὸν διέπει), δὲν ἐρμηνεύονται, καὶ ἡ ἐπιστήμη ἀρκεῖται νὰ τὰ διατυπώσῃ. Οἱ ἀφελεῖς, μάλιστα, νομίζουν ὅτι ἡ διατύπωση εἶναι κιάλας ἰσοδύναμη μὲ ἐρμηνεία. Ἔτσι, τὰ θερμοδυναμικὰ ἐκεῖνα φαινόμενα πού συνηθίζουμε νὰ τ' ἀποδίδουμε στὴν «ἐντροπία», δὲν τὰ ἐρμηνεύουμε μὲ τὴ λέξιν αὐτή, ἀλλὰ τὰ ὀνομάζουμε μονάχα μ' ἕναν περίεργον καὶ ἀτυχῆ ὄρον. Θὰ χρησιμοποιοῦσιν τὸ παράδειγμα πού χρησιμοποιοεῖ καὶ ὁ Ἀρθούρος Μάρχ : «Γιὰ ποῖο λόγο ἕνα ἀέριον πού ἔχουμε κλείσει σὲ μιὰ φιάλη, ξεχύνεται ἔξω μόλις ἀνοίξουμε τὴ φιάλη ; Ὁ λόγος δὲν πρέπει ν' ἀναζητηθῆι στὸ ὅτι ἡ πίεσιν ὠθεῖ τὸ ἀέριον πρὸς τὰ ἔξω, γιατί τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ ὅταν ἡ ἐξωτερικὴ πίεσιν πού ἐνεργεῖ πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν ξεπερνάει σημαντικὰ τὴν ἐσωτερικὴν. Τὸ ἀέριον ξεχύνεται ἔξω, γιατί ἔτσι καταφέρει ν' αὐξήσῃ τὴν ἐντροπία του. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο δηλώνει τὸ φαινόμενον ἡ θερμοδυναμικὴ δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ τὸ ἐξηγήσῃ, ἀλλὰ τὸ ἀνάγει μονάχα σ' ἕναν ὀρισμένον ποσοτικὰ συλληπτό φυσικὸ νόμον πού λέει ὅτι κάθε κλειστὸ σύστημα ἐπιδιώκει πάντοτε νὰ ἐπιτύχῃ τὴν κατάστασιν τῆς μεγίστης δυνατῆς ἐντροπίας. . . ». Ὁ Μπόλτσμαν ζήτησε νὰ ἐξηγήσῃ τὸ φαινόμενον λέγοντας ὅτι θάταν πολὺ «ἀπιθανόν» νὰ μὴ σημειωθῆι. Τὸ «πιθανόν» γίνεται ἔτσι ἀναγκαιότερον ἀπὸ τὸ αἰτιοκρατικὸ ἀναγκαῖον. Ἡ «ἀπιθανότης» ἀναγκάζει τὰ ἑκατὸ χιλιάδες κουνούπια πού ἔχουμε φυλακίσει σ' ἕνα δοχεῖον, νὰ πετάξουν ἔξω μόλις ἀνοίξουμε τὸ δοχεῖον. Τὸ παράδειγμα τῶν κουνουπιῶν ἀνήκει στὸν ἴδιον τὸν Μπόλτσμαν. Μιὰ «σύμπτωση» θὰ μπορούσε νὰ κάνει μερικὰ ἀπὸ τὰ κουνούπια — ἢ καὶ ὅλα — νὰ μὴν προλάβουν νὰ βγοῦν. Ἄς πούμε ὅτι σκόνταψαν τὸ ἕνα ἐπάνω στὸ ἄλλο καὶ δὲν ἐπρόλαβαν νὰ βγοῦν. Ὡστόσο ἡ σύμπτωση αὐτὴ θάταν παράδοξον καὶ ἀντίκειται στὴν πιθανότητα. Τί σημαίνει, ὅμως, «ἀπιθανότης» καὶ τί σημαίνει «σύμπτωση»; Πού πάμε μὲ τὶς ἔννοιες αὐτὲς πού ἡ σύγχρονον φυσικὴ, διαπιστώνοντας τὴν ἀνεπάρκειαν τῆς αἰτιοκρατίας (τοῦ ὀρθόδοξου ντετερμινισμοῦ), ἀναγκάσθηκε νὰ πολιτογραφήσῃ καὶ νὰ ἐγγράψῃ στὰ μητρώα της;

7.—Ἡ ἐπιστήμη ξέρει — τὸ ξέρουν, δηλαδὴ, ἐκεῖνοι γιὰ ὄσους ἡ ἐπιστήμη δὲν ἔχει καταστήσει πρόληψιν — ὅτι αἱ κατα-

πληκτικές κατακτήσεις της στις μέρες μας όχι μόνο δεν εμείωσαν, αλλά έχουν, εξίσου καταπληκτικά, αύξησει τον όριθμό των απόλυτων έρωτηματικών μέσα στο ίδιο τὸ ἀβέβαιο πλαίσιο τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Καὶ ὀνομάζω τὰ έρωτηματικά αὐτὰ «ἀπόλυτα», γιατί — ἀντίθετα ἀπὸ τὰ σχετικὰ έρωτηματικά, δηλαδὴ ἐκεῖνα ποὺ ἐπιδέχονται θετικές ἀπαντήσεις στὸ μέλλον — ὑπάρχουν καὶ έρωτηματικά (καὶ ἀκριβῶς αὐτὰ ἔχουν, παρὰ τὴν ἀντίθετη προσδοκία τοῦ Νταλαμπέρ ἢ τοῦ Ντιντερό, πολλαπλασιασθεῖ) ποὺ ξέρουμε θετικά ὅτι θὰ μείνουν πάντοτε ἀναπάντητα, γιατί βρίσκονται ἔξω ἀπὸ κάθε δυνατότητα αἰτιοκρατικῆς ἢ καὶ ὀποιασδήποτε ἄλλης ἐπιστημονικῆς έρμηνείας, βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὶς φυσικὲς δυνατότητες τοῦ κοῦ μας, ὅπως τὶς ἔχει τελεσίδικα ὀρίσει στὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου» ὁ Κάντ. Ἡ ἔκταση τοῦ κόσμου, ἡ πεπερασμένη ἢ ἀπειρη, δὲ βρίσκεται τάχα μονάχη τῆς, ἄσχετα ἀπὸ τὸ βαθμὸ τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης, ἔξω ἀπὸ κάθε τέτοια δυνατότητα προσδιορισμοῦ καὶ έρμηνείας; Ὁ Νεύτων παραδεχόταν ἕναν ἀπειρο κενὸ χῶρο πέρα κ' ἔξω ἀπὸ τὸ ὕλικὸ σύμπαν ποὺ εἶναι γεμάτο ἄστρα. Ποῦ τὴ στηρίζε ὁ Νεύτων τὴν τέτοια θεωρία του; Πουθενά. Ὁ Ἄϊνσταϊν δὲν παραδέχεται ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἕνας χῶρος ποὺ νὰ μὴν περιέχει ὕλη καὶ ἐνέργεια, καὶ βλέπει τὸ σύμπαν (μὲ πλαίσιο τὸ χρονόχωρο τῶν τεσσάρων διαστάσεων) ὡς ἀπεριόριστο, ὅχι ὅμως ὡς ἀπειρο. Ποῦ τὴ στηρίζει ὁ Ἄϊνσταϊν τὴ θεωρία αὐτῆ; Πουθενά. Ὅσοι ἐξετάζουν τὸ πρόβλημα τοῦ ἀπείρου, ξεκινῶντας ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς σχετικότητας, φθάνουν, βέβαια, μὲ λογικοὺς καὶ μαθηματικοὺς συλλογισμοὺς στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἀπειρος, ἐνῶ ὁ Νεύτων τὸν ἀπειρο κενὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τὸν ὕλικὸ κόσμον τὸν εἶχε θεσπίσει μόνον καὶ μόνον μ' ἕναν ὀρισμὸ. Ὡστόσο, καὶ οἱ λογικοὶ συλλογισμοὶ καὶ μαθηματικοὶ ὑπολογισμοὶ ποὺ ἔκαμαν τοὺς ὀπαδοὺς τῆς σχετικότητας νὰ θεωρήσουν ἀνύπαρκτη στὸ σύμπαν τὴν εὐθεία ποὺ πάει στὸ ἀπειρο, δὲ μποροῦν νὰ στηρίξουν καὶ τὸ λογικὰ ἀσύλληπτο, δηλαδὴ δὲ μποροῦν νὰ ἀποκλείσουν καὶ ὅ,τι δὲ διαπιστώνουν καὶ δὲ συλλαμβάνουν. Τὸ κυρτὸ (ἢ καμπυλωτὸ) σύμπαν ποὺ δὲ γνωρίζει τὴ γεωμετρία τοῦ Εὐκλείδη καὶ εἰδικώτερα τὴν εὐθεία — τὴν ἀπειρη εὐθεία — καὶ ποὺ διέπεται ἀπὸ «γεωδαιτικὲς» γραμμές, εἶναι ἕνα καθαρὰ ὑποθετικὸ σύμπαν, δηλαδὴ πραγματικό, ἴσως, ὡς τμῆμα τοῦ σύμπαντος, ὑποθετικό, ὅμως, ὡς σύμπαν. Κι' ἄς προχωρή-

σουμε καὶ σ' ἓνα πιὸ πολύπλοκον συμπέρασμα: Ἄν εἶναι κυρτός — ἄρα: κλειστός — ὁ παγκόσμιος χώρος, τότε πρέπει ἀναγκαστικὰ νᾶναι κυρτός — καὶ ἐπίσης κλειστός — καὶ ὁ χρόνος πού, γιὰ τὸν Ἄϊνσταϊν, εἶναι ἄρρηκτα συνυφασμένος μὲ τὸν χώρο στὸν κόσμο τῶν τεσσάρων διαστάσεων. Ἔτσι, ὅπως ὑποστηρίχθηκε μὲ πολλὴ σοβαρότητα, τὰ πάντα — δηλαδή ὅλα τὰ συμβάντα στὸ σύμπαν — ξαναγυρίζουν καὶ συμβαίνουν ξανά σὲ μιὰ κανονικὴ περιодικότητα. Ξαναγυρίζουν, ὅμως, καὶ ξαναγίνονται αἰώνια, δηλαδή στὸ ἄπειρο; Ἐδῶ πέφτει ἡ σκέψη μου ἐπάνω σὲ μιὰ φοδερὰ παράδοξη ἔννοια πού κανένας ἀνθρώπινος νοῦς δὲ μπορεῖ νὰ χωρέσει. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ «γεωδαισιακὸν ἀπεριόριστο» τοῦ Ἄϊνσταϊν καὶ ἐφαρμόζοντάς το στὸ χρόνο (δηλαδή στὴ διάσταση ἐκείνη τοῦ σύμπαντος πού εἶναι ὁ χρόνος), πρέπει νὰ παραδεχθῶμε ἓνα ἄπειρο περιодικὸ «γίγνεσθαι», δηλαδή ἓνα γίγνεσθαι πού εἶναι πεπερασμένο μέσα στὸ ἄπειρο. Τί σημαίνουν, τάχα, ὅλα αὐτά; Δὲ σημαίνουν τίποτα, ἀφοῦ δὲ μπορεῖ νὰ συλληφθῶν ἀπὸ τὸ νοῦ μας. Ἡ ἴδια ἡ λογικὴ δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα, οὔτε τὴ δύναμη, νὰ ξεπεράσει τὴ λογικὴ. Ἡ λογικὴ, ὅταν ξεπερνάει τὸν ἑαυτὸ της, παραλογίζεται, ἐνῶ ἡ πίστη δὲν εἶναι λογικὴ, ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ παραλογισμός. Ἡ λογικὴ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν λέει ὅτι τὸ σύμπαν ἔχει προκύψει ἀπὸ τὸ ἀπόλυτο μηδέν, ἐνῶ ἡ πίστη συνδυάζει τὸ σύμπαν μ' ἓνα αἰώνιο πνεῦμα. Ἡ παραδοχὴ τοῦ αἰώνιου πνεύματος δὲν εἶναι παραλογισμός· ἡ παραδοχὴ, ἀντίθετα, τοῦ ἀπόλυτου μηδενὸς πού, ἂν καὶ ἀπόλυτο μηδέν, γεννάει ξαφνικὰ κάτι, ἓνα μόριο ὕλης καὶ ἐνέργειας, εἶναι σκέτος παραλογισμός. Ἄν συνδυάσουμε, μάλιστα, τὴ θεωρία αὐτὴ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ κυρτοῦ χρόνου πού κάνει ὅλα τὰ συμβάντα τοῦ σύμπαντος — ἀκόμα καὶ τὸ μὴ συμβάν τοῦ μηδενὸς — νὰ ξαναγυρίζουν αἰώνια, φθάνουμε σ' ἓναν ἀκόμα πιὸ χτυπητὸ παραλογισμό. Πῶς μπορεῖ τὸ ἀπόλυτο μηδέν νὰ γίνεταί ξαφνικὰ «κάτι», ἓνα μόριο ἐνέργειας καὶ ὕλης, καὶ τὸ κάτι αὐτὸ νὰ γίνεταί ὕστερα τὸ σύμπαν, καὶ τὸ σύμπαν νὰ ξεγίνεται πάλι, νὰ ξεφουσκώνει, καὶ νὰ ξαναγυρίζει στὸ πρῶτο ἀσήμαντο μόριο καί, ὕστερα, στὸ ἀπόλυτο πάλι μηδέν, καὶ νὰ ξαναρχίζει αἰώνια ἀπὸ τὴν ἀρχή, δηλαδή ἀπὸ καμιά ἀρχή, ἀπὸ τὸ ἀπόλυτο τίποτα πού δὲν εἶναι οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος;

Σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὴν ἔκταση καὶ τὴ διάσφαιρα τοῦ σύμπαντος — δηλαδή μὲ τὰ δυὸ αὐτὰ προβλήματα πού ὀδηγοῦν

χει κίνηση «ἀπόλυτη» καὶ «κένανη», πρέπει νὰ καταλήξουμε στὸ «λογικὸ» συμπέρασμα (πού, ὡστόσο, φυσικομαθηματικὰ θάταν ἄτοπο) ὅτι δὲ μπορεί νὰ ὑπάρχει οὔτε κίνηση «σχετικὴ». Καὶ δὲ μπορεί νὰ ὑπάρχει, γιατί ὅλες μαζί οἱ «σχετικὲς» κινήσεις τῶν ἀριθμητικὰ ἀπροσδιοριστῶν ἀντικειμένων τοῦ φυσικοῦ κόσμου πρέπει νὰ θεωρηθοῦν λογικὰ — ἀφοῦ δὲ ν ὑπάρχει ἓνα ἀπόλυτο καὶ σταθερὸ μέτρο γιὰ τὴν κίνηση — ὅτι αἴρουν, μὲ τὴν ἀλληλεξαρτησή τους καὶ τὸν ἀλληλοσυμφηφισμό τους, τὴν κάθε κίνηση, συνιστῶντας μιὰν ἀπόλυτη καὶ αἰώνια ἀκίνησι. Κι ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτο καὶ σταθερὸ μέτρο οὔτε γιὰ τὴ μάζα καὶ τὴν ἀδράνεια καὶ τὴ μορφή τῶν ἀντικειμένων τοῦ φυσικοῦ κόσμου, πρέπει νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ὑπάρχουν διόλου τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ (τὰ πεπερασμένα καὶ φυσικά), γιατί ἀπλούστατα, ἐξαρτημένα τὸ ἓνα ἀπὸ τ' ἄλλο (καὶ «σχετικὸ» τὸ καθένα, δηλαδὴ ὑπαρκτὸ μόνο καὶ μόνο σὲ σχέση μ' ἓνα ἄλλο πού εἶν' ἐπίσης «σχετικὸ»), ἀναιροῦνται ὅλα μεταξύ τους. Καὶ ποῖο εἶναι τὸ τελευταῖο συμπέρασμα; Δὲν ὑπάρχει τελευταῖο καὶ ὀριστικὸ συμπέρασμα. Ὑπάρχει μόνον ἓνα λογικὸ ἀδιέξοδο. Ἄν ἡ ἀπόλυτη ἀκίνησι κάνει ἄπειρη τὴ στιγμή, τὸ λογικὰ ἀκρότατο αὐτὸ ὄριο τοῦ χρόνου, καὶ σημαίνει τὴν ἀσύλληπτη γιὰ μᾶς αἰωνιότητα, ἡ ἀναίρεση ὄλων τῶν πεπερασμένων ἀντικειμένων κάνει ἄπειρο τὸ σημεῖο, τὸ λογικὰ ἀκρότατο αὐτὸ ὄριο τοῦ χώρου, καὶ σημαίνει τὴν ἀσύλληπτη γιὰ μᾶς ἄπειρη ἔκταση τοῦ κόσμου. Μ' ἄλλα λόγια, καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς διατυπώσεις δὲ σημαίνουν τίποτα γιὰ μᾶς, γιατί ὅ,τι δὲ μπορεί νὰ συλληφθεῖ ἀπὸ τὸ νοῦ μας δὲ σημαίνει τίποτα γιὰ τὸ νοῦ μας.

Τὸ μόνο θετικὸ συμπέρασμα, ἂν θέλουμε ν' ἀποφύγουμε νὰ σπρώξουμε τὴ λογικὴ στὸ ἀδιέξοδο, εἶναι τὸ ἀκόλουθο: τὸ πεπερασμένο δὲ μαρτυρεῖ διόλου γιὰ τὴν ἀνυπαρξία τοῦ ἀπείρου· τὸ σχετικὸ δὲ μαρτυρεῖ διόλου γιὰ τὴν ἀνυπαρξία τοῦ ἀπολύτου. Ἡ γνώση πρέπει νὰ ἐπικυρώνει τὸ νοητὸ καὶ νὰ μὴν ἀποκλείει τὸ μὴ νοητὸ. Ὅπως εἶπα καὶ παραπάνω, ὁ ἴδιος ὁ Ἄϊνσταϊν χαρακτηρίζει ὡς θαῦμα τὸ γεγονός ὅτι «ὁ κόσμος τῆς αἰσθητῆς ἐμπειρίας μας» (ἡ ἔκφραση εἶναι δική του) εἶναι νοητός. Ἡ γνώση πρέπει ν' ἀρκεσθεῖ στὸ θαῦμα αὐτό, τὸ ἀπόλυτα ἀνεξήγητο, πού ἂν καὶ θαῦμα τὸ συνδέει ὁ Ἄϊνσταϊν πολὺ σωστὰ μὲ τὴν πρὸ μετριοφρονα ἔννοια (κι' αὐτὴ ἡ ἔκφραση εἶναι δική του). Τὸ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι νοητός, αὐτὸ τὸ «θαῦμα», αὐτὸ τὸ «αἰώνια μυστή-

ριο» σημαίνει μόνον, ὅπως λέει ὁ "Αἰνσταϊν, ὅτι ὁ νοῦς μας προκαλεῖ μιὰν ὀρισμένη τάξη στὶς αἰσθητὲς ἐντυπώσεις μας δημιουργώντας γενικὲς ἔννοιες, θεσπίζοντας ὀρισμένες σχέσεις ἀνάμεσα στὶς ἔννοιες αὐτές, καθὼς καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτές καὶ στὴν αἰσθητὴ ἐμπειρία. Πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ προχωρήσει ἡ γνώση. Δὲν προχωρεῖ, ὅμως, ὁ κόσμος πέρα ἀπ' αὐτό; Ὁ ἴδιος ὁ "Αἰνσταϊν, σὲ μιὰ φράση του ποὺ ἐμνημόνευσα παραπάνω, παραδέχεται ἔμμεσα ὅτι ὑπάρχουν φυσικοὶ νόμοι μὴ συλληπτοὶ ἀπὸ μᾶς, δηλαδὴ νόμοι ποὺ ὄχι μόνο δὲ μᾶς εἶναι γνωστοὶ σήμερα, ἀλλὰ ποὺ δὲ μποροῦν ποτὲ νὰ συλληφθοῦν ἀπὸ μᾶς. Καὶ πῶς τὸ ξέρουμε ὅτι οἱ μὴ συλληπτοὶ νόμοι συμπληρώνουν μονάχα τοὺς νοητοὺς καὶ συλληπτούς, δηλαδὴ ὅτι εἶναι νόμοι ὅπως καὶ οἱ συλληπτοί, καὶ ὅτι δὲν εἶναι κάτι ἀπόλυτα ἀντίθετο πρὸς ὅ,τι ὀνομάζει ὁ νοῦς μας «νόμο», κάτι ποὺ ἀνατρέπει τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τὴν παράσταση τοῦ φυσικοῦ κόσμου; Ἄς ἀρκεσθεῖ, λοιπόν, ἡ γνώση σὲ ὅ,τι μπορεῖ ἐπιστημονικὰ νὰ διαπιστώνει, ἀποφεύγοντας νὰ προεκτείνει στὸ ἀπόλυτα ἄγνωστο τὶς παραστάσεις καὶ ἔννοιες τοῦ γνωστοῦ, ἀποφεύγοντας ὅμως καὶ ν' ἀποκλείει ὅ,τι δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβει καὶ νὰ θεμελιώσῃ φυσικομαθηματικά.

Ἡ ἔκτασις καὶ ἡ διάρκεια τοῦ σύμπαντος — τοῦ ὁποιοῦδήποτε σύμπαντος μέσα στὸν ὁποιοδήποτε χωρὸν καὶ χρόνον ἢ χρονόχωρον ἢ χωρόχρονον — δὲ μποροῦν νὰ συλληφθοῦν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν, ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τοῦ νοῦ, ξεπερνοῦν κάθε δυνατὸ ὄριο τῆς ἐπιστήμης, ὅσοδὴποτε καὶ ἂν προχωρήσει ἡ ἔρευνα. Ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη, ἀναγνωρίζοντας τὸ γεγονός αὐτό, εἶναι ἀναγκασμένη, γιὰ νὰ μὴν καταφύγει στὴ νομιμοποίηση τοῦ ἀδιεξόδου, ν' ἀναγνωρίσῃ ὅτι τὸ πνεῦμα ἔχει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικόν, καὶ ἄλλους δρόμους μπροστά του ἢ μέσα του. Δρόμους, ἔστω, κλειστοὺς πού, ὅμως, μὲ τὸ νὰ εἶναι κλειστοὶ γιὰ μᾶς, δὲ σημαίνει διόλου ὅτι — ἄσχετα ἀπὸ τὴ δική μας δυνατότητα νὰ τοὺς ἀνοίξουμε ἢ ὄχι — δὲν εἶναι ἀνοιχτοί. Ἄνοιχτοὶ γιὰ τὸ πνεῦμα. Ὅχι γιὰ τὸ πνεῦμα τὸ δικό μας, ἀλλὰ γιὰ τὸ πνεῦμα γενικὰ ποὺ δὲν κατοικεῖ μέσα μας. Τὸ δικό μας πνεῦμα εἶναι φαινομενικὰ τὸ ὀρμητήριο, οὐσιαστικὰ ὅμως τὸ ὑπόλοιπον τοῦ πνεύματος ποὺ ὑπάρχει στὸ σύμπαν. Ἐνα ἀσήμαντο, ἔστω, ὑπόλοιπον ὡστόσο, ἕνα ὑπόλοιπον ποὺ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα — γιὰτὶ ἡ οὐσία του εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν οὐσία τοῦ παγκόσμιου

πνεύματος — να ξέρουμε θετικά, θετικώτατα, ότι αγνοούμε το μεγάλο μυστήριο του κόσμου. Ξέρει, τάχα, το ζώο ή το φυτό το τί αγνοεί; Ἡ γνώση του ἀπόλυτου ἀγνώστου εἶν' ἕνας δρόμος πού, ἂν καὶ κλειστός γιὰ μᾶς, ξέρουμε θετικά ὅτι ὑπάρχει. Κι' ἀπὸ τὴ στιγμή πού ξέρουμε ὅτι ὑπάρχει, ἔχουμε τὸ δικαίωμα καὶ τὴ δύναμη νὰ ὀνειρευόμαστε γι' αὐτόν, νὰ τὸν ἀνοίγουμε μὲ τὴν ποιητικὴ φαντασία μας, νὰ τὸν ἀνοίγουμε μὲ τὴ θρησκευτικὴ μας πίστη.

Ἀφοῦ μὲ τὴ λογικὴ τοῦ σύγχρονου θετικισμοῦ ἔφθασα στὸ συμπέρασμα τοῦτο, θὰ ἐγκαταλείψω τώρα τὴ λογικὴ αὐτὴ γιὰ νὰ προχωρήσω πιὸ πέρα. Ὁ ἴδιος ὁ "Αἴνσταϊν προχωρεῖ πιὸ πέρα. Ὁ Λίνκολν Μπάρνερ, στὸ ἄριστο βιβλίο του «Τὸ σύμπαν καὶ ὁ "Αἴνσταϊν» πού τόχει προλογίσει, ἐγκρίνοντας τὸ περιεχόμενό του, ὁ ἴδιος ὁ "Αἴνσταϊν, λέει, ὅτι «μόνον οἱ σκέτοι ἐμπειρικοί γυρίζουν τὴν πλάτη τους πρὸς τὰ μυστήρια πού βρίσκονται στὴ βάση τῆς φυσικῆς πραγματικότητας». Καὶ παραθέτει ὁ Μπάρνερ χαρακτηριστικὲς φράσεις τοῦ "Αἴνσταϊν. "Ἄς ἀντιγράψω δυὸ ἀπ' αὐτές. «Ἡ θρησκεία μου», λέει ὁ "Αἴνσταϊν, «ἔγκειται σ' ἕνα ταπεινὸ θαυμασμὸ πρὸς τὸ ἀνώτερο καὶ ἀπεριόριστο ἐκεῖνο πνεῦμα πού ἀποκαλύπτεται στὶς πιὸ μικρὲς λεπτομέρειες πού μπορούμε νὰ συλλάβουμε μὲ τὰ ἀδύνατα καὶ εὐθραυστα πνεύματά μας. Αὐτὴ ἡ βαθειὰ συναισθηματικὴ πεποίθηση γιὰ τὴν παρουσία ἑνὸς ἰσχυροῦ καὶ ἀνώτερου Λόγου πού ἀποκαλύπτεται στὸ ἀκατανόητο σύμπαν, ἰδοὺ ἡ ἰδέα μου περὶ Θεοῦ». Ὁ μεγαλύτερος θετικὸς ἐρευνητὴς τῶν ἡμερῶν μας προχωρεῖ, ἔτσι, πιὸ πέρα ἀπὸ τὴ λογικὴ τοῦ θετικισμοῦ. "Ἄς ἐπιχειρήσω, λοιπόν, νὰ προχωρήσω κι' ἐγὼ πιὸ πέρα.